

אסופת כתובות מימי בית ראשון

אהרן קמפינסקי

שמואל אחיטוב, אסופת כתובות עבריות (ספריית האנציקלופדיה המקראית), מוסד ביאליק והתברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, ירושלים תשנ"ג. 317 עמ'.

מתוארות נסיבות התגלית. כתובת השילוח מצויה כיום במוזאון באיסתנבול והוצגה לאח-רונה מחדש. קשריה הישירים לטקסט המקראי (דברי הימים ב לב, ל) ולתיאורה בכך סירא הם מהמפורסמות, ולבד מכתובת מישע ומן הכתובת מ'כתף הינוס', זוהי כתובת חוץ-מקראית שקשריה עם הטקסט המקראי ברורים ביותר. שחזורו של אחיטוב לראשית הכתובת [דבר] הנקבה' אינו טוב יותר מהצעות קודמות [זאת] הנקבה' או [מעשה] הנקבה' (ברומה ל'מעבד עמינדב' בכתובת העמונית, ראה להלן). שכן משפט שמני זה חוזר על-פי שחזורו של אחיטוב פעמיים, ואין בכך הגיון רב. לא השתכ-נעתי ש'נקבה' הוא שם הפעולה, ונראה כי הפירוש המסורתי, הרואה כאן שם עצם, טוב יותר. איכות הצילום שמפרסם אחיטוב טובה, אך אפשר להשיג כיום צילום חד יותר מאוצרי המוזאון באיסתנבול.

הכתובת המצרית כ'כתובת מחפירות העופל' אינה אלא מחפירותיהם של בנימין מזר ומאיר בן-דב דרומית להר הבית. הציון 'העופל' הוא מטעה, והאוסציאציה לכתובת העופל הישנה אינה במקומה. רימון השנהב שנקנה בשווייץ ומוצאו מחנות עתיקות בירושלים, מקורו הארכאולוגי אינו ידוע, וציונו של אחיטוב כי 'מסתבר שנמצא בירושלים' יש בו כדי להטעות

ספר חשוב זה ישרת שנים רבות את הקוראים שעוסקים ועניינם בהיסטוריה של תקופת המקרא ובהיסטוריה של המזרח הקדום באזור הקרוי כיום ה'לוונט'. שם הספר בעייתי במידת-מה, שכן מאחורי המושג 'עבריות' מסתתר המונח המקובל יותר 'שמיות-מערביות' או במקרה דנן בתר-כנעניות. במבוא מתאר המחבר את שיטת עבודתו, ומציג את בעיות הכתיב, ההגייה והניקוד המודרניים של טקסטים קדר-מים שהגייתם המקורית אינה ידועה לנו והיא משוחזרת ברוב המקרים.

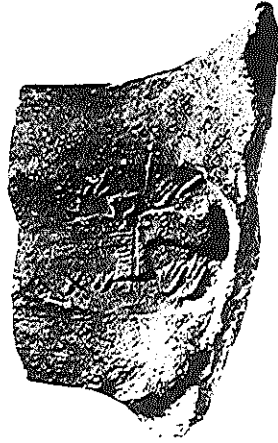
הפרק הראשון מתחיל ביהודה שממנה יש בידנו כיום שפע של כתובות: מן הארכיונים בלכיש ובערד ולאחרונה ממקבץ תעודות מענ-יינות ממצודות הנגב הצפוני שנחפרו על-ידי יצחק בית-אריה. רובן של התעודות הן מן המאה השביעית ומראשית המאה השישית לפנה"ס, היינו ממאה השנים האחרונות של ממלכת יהודה, תקופה שבה נפוצה אומנות הכתיבה אף בחוגי עלית שבתקופות קודמות לא נהגו לכתוב בעצמם ונעזרו בסופרים.

קבוצת הכתובות הראשונה שדן בהן אחיטוב היא מירושלים. לכל כתובת ניתן מבוא קצר ובו

את הקורא. גם קביעתו של אחיטוב כי 'בית [יהוה] המשוחזר בכתובת מכון לבית-יהוה בירושלים אין לה על מה לסמוך (וראה בהמשך בדיון על אוסטרקון 18 מערד).

שני הקמיעות שנתגלו בכתף הינום ועליהם קטע מברכת הכוהנים (במדבר ו, לד-לו) הם מהממצאים החשובים ביותר שנתגלו בשנים האחרונות. חשוב במיוחד לציין את המכלול הארכאולוגי שבו נתגלו, אשר זמנו מסוף המאה השביעית, ובהקשר זה — את חשיבותה של התגלית לחקר המקרא ולביקורת המקרא. שני אספקטים אלה נרמזים על-ידי אחיטוב אך ראוי היה להדגישם יותר! את הפרק על ירושלים מסיימים מספר אוסטרקונים וכן הכתובות מעיר המתים בכפר השילוח ואחיטוב מסתמך בפרט סומם על קריאותיו של נחמן אביגד המנוח. חרסי לכיש אף הם חלק מארכיון שהקשריו המקראיים ברורים, אם כי אינם ישירים כמו אלה של הכתובות שצינו כבר לעיל. יחד עם ארכיון אלישיב מערד והמכתבים שחשף לאח-רונה בית-אריה במצודות הנגב, הם מאפשרים לנו לעמוד על נוהלי הכתיבה המנהלתית בין ה'פיקוד' — הירושלמי או המקומי — ובין עמדות ומוצבים של ממלכת יהודה ערב חורבנה בראשית המאה השישית לפנה"ס. הדרמה המקופלת במכתבים הללו עדיין לא באה לידי ביטוי ביצירה היסטורית סיכומית או ביצירה ספרותית ופרסומן של התעודות כאן ימריץ אולי למלא חסרון זה. פרשת הספר הנזכרת במכתבי הושעיהו, פרשה שאין לה עד כה פתרון סביר, הופכת את המכתבים ליחידה מרתקת בפני עצמה. היש כאן קשר לספר נבואה הקשור לאירועים ההיסטוריים המרומזים במכתבים?

למלך ממסת

למלך זף

למלך זיןן

טביעות חותם ל'מלך' מממלכת יהודה (סוף המאה השמינית לפה"ס)

היש כאן קשר לירמיהו ולנבואותיו הפוליטיות? שאלות אלו עוד יעוררו פירושים רבים. אין ספק שבמכתב מס' 4 המילה 'דלת' מציינת עמודה במגילת קלף או פפירוס — אחיטוב מציין

1 על הקמיעות ראה: ג' ברקאי, 'ברכת הכוהנים על לחיות כסף מכתף הינום בירושלים', קתדרה, 52 (תמוז תשמ"ט), עמ' 26-37; וכן הנ"ל, Tel-Aviv, 19, 1992. ושם הצגנו ההשוואות הארכאולוגיות לקמיעות דומים מהעולם המצרי והפניקאי.

שחזת פיקוד ערד. עיקרו הוראת תשלום לשני בני אדם, האחד מהם, 'קרוסי', הוא בן למשפחה הידועה לנו רק מראשית בית שני. בסופו של המכתב העיר הכותב 'ולדבר אשר צותני — שלום בית יהוה הוא ישב'. אחיטוב מציג שמדובר בבית־המקדש שבירושלים, אך אפשרות זו היא בלתי סבירה לחלוטין, שכן הכותב אינו ממפקדי אלישיב אלא מפקודיו! גם הקריאה 'ישב' נראית מוזרה, שכן מדובר בחפץ ('הדבר'), ועל כן ניתן להניח כי הפועל הוא 'שוב' והצורה 'ישב', כלומר אותו חפץ שדובר בו יחזור לבית־יהוה. היכן נמצא אותו בית־יהוה? בוודאי לא בירושלים, ובהחלט ייתכן שבערד, שכן הנחתו של אהרוני שהחומה של שכבה VI חיסלה את המקדש הולכת ומתבררת כלא נכונה, ונראה כי המקדש הקטן ליהוה שהיה קיים במצודה שירת את יושביה עד להורג בנה בידי האדומים. ניתן להניח שהמדובר בחפץ מקודש שהושאל על־ידי אחד המפקדים והועבר למצודה אחרת, ואלישיב תובע להחזירו לבית־יהוה שבערד. קיומם האפשרי של בתי־יהוה עד לחורבן ממלכת יהודה הוא מהסוגינות המעניינות ביותר שנדונו בשנים האחרונות. זו מול זו מתמודדות בעניין זה קבוצה של פונדמנטליסטים־חילונים וקבוצת חוקרים שאין להם כל דעות קדומות לגבי התפתחות הדת ביהודה במאה השביעית לפנה"ס. קביעות כמו זו לגבי הרימוק 'מבית יהוה' או מכתב מס' 18 המייחסות אותם אוטומטית לבית־המקדש בירושלים הם מסוג הטיעונים המעגליים (circular arguments) שיש להימנע מהם.

מכתב מס' 24 הוא בעל גוון היסטורי. יש בו אזהרה 'פן יקרה את העיר דבר', והוא מסיים בחשש 'פן תבוא אדם שמה'. המאבק עם האדר־מים על צפון הנגב מקבל כאן תיעוד היסטורי חוץ־מקראי. תרומת הארכאולוגיה, ובייחוד ממצא חפירותיו האחרונות של בית־אריה, משלימים את התמונה העולה ממשפט זה.

אפשרות זו לצד המשמעות של דלת כפתח שאינה סבירה. תצלומי המכתבים שמפרסם אחיטוב הם באיכות טובה ומסייעים לקורא המומחה בבדיקת התעודות.

המכתבים מערד כוללים בעיקר את 'תיק' אלישיב. זהו ארכיון קטן של מפקד המצודה בשנותיה האחרונות. אחיטוב לא ניסה להתמודד עם בעיית הכתובות הקדומות יותר שיוחסו על־ידי יוחנן אהרוני, חופר האתר, לשכבות VIII-XI. כמבוא לפרק מצוטט מאמר של דוד אוסישקין, המניח אמנם שהשכבות הקדומות הן רבדים של שכבה אחת, אך הצעה ארכאולוגית סבוכה זו היא רק אחת האפשרויות להסביר את החומר הקדום. אפשרות הקרובה יותר להצעתו של אהרוני תידון בספרו של זאב הרצוג על ערד (כדפוס). כיוון שאחיטוב אינו דן בסוגיות הפל־אוגרפיות השונות (ולגבי חסרונו של לוח פלאור־גרפי ראה להלן) אין הקורא מודע כלל לבעיית זמן השונה של הכתובות. עובדה זו הודגשה היטב בספרו המופתי של אהרוני על כתובות ערד, ומן הראוי שהקורא המקצועי יחזור ויבדוק את הדברים שם.

חלק ניכר מארכיון אלישיב עוסק בהוראות של חלוקת מזון. סביר להניח כי המפקד הכותב הוראות אלו הוא מפקד מקומי שמושבו באחת המצודות הגדולות שבדרום הר חברון, שכן אין להניח כי הפיקוד בירושלים עסק בהוראות פרטניות כאלו. הזכרתם של ה'כיתים', שהם ככל הנראה שכירים יוונים (בעיקר מקפריסין?), היא חידוש ביחס לידוע לנו על המערכות הצב־איות של ממלכת יהודה בשנותיה האחרונות. לעדות כתובה זו יש כיום סיוע חזק מהצד הארכאולוגי, שכן הממצא של כלים יוניים מזרחיים הולך ומתרבה, ומורה על הזיקה בין ארץ־ישראל לינון בשלהי המאה השביעית לפנה"ס. המכתב המסתורי והמעניין ביותר הוא מכתב מס' 18. המכתב מופנה אל אלישיב על־ידי אחד מפקודיו, הנמצא ככל הנראה במצודה

המכתב מתעד שם עברי חדש 'קרבאור'. גם כאן יש כבר מהאווירה הרוחנית של ימי בית שני (בני אור). מכתב מס' 40 דן אף הוא ברעה שעשתה אדום ומוזכר בו מלך יהודה. ה'פתקים' שבהם נזכרים פשחר ומרמות, שניהם ממשמרות הכהנים הידועים מימי בית שני, נמצאו במקדש בשכבה VIII, וכתבם נראה קדום מזה של מסמכי 'ארכיון אלישיב'. דמיונם של הפתקים לגורלות שנמצאו במצדה מעלה את האפשרות שאף במקדש בערד הועלו בגורל תקופות השי" רות של הכהנים.

ייחוסם של שני אוסטרקונים שנמצאו על פני השטח בתל קסילה — בחפירה שבה עצמה לא נתגלה עד כה אף אוסטרקון — לממלכת יהודה הוא אולי נוחש מוצלח, אך ראוי היה להדגיש את נסיבות גילוי הממצא ואת הבעיות הפלאוגרפיות הקשורות בו.

האוסטרקונים מתורבת עוזה ומתל עירא מצטיינים בכתב מיוחד שכונה על-ידי יעקב נוה 'מכתבי הסרג'נטים', היינו שנכתבו בידם הלא אמונה של מפקדים מקומיים שלא היו סופרים מקצועיים. לעובדה זו חשיבות היסטורית-תרבותית עצומה, אך אחיטוב אינו עומד עליה. קטע פפירוס ממערות מדבר יהודה הכתוב בכתב האופייני של סוף ימי ממלכת יהודה חשוב להדגשת העובדה שרוב התעודות נכתבו על גבי פפירוס וכי האוסטרקונים אינם אלא טיוטות, קבלות או מכתבים מקומיים בדרגים נמוכים. שלוש כתובות הקבר מח'רבת אל-קום ניתנים תחת הכותרת 'מקדה'. זיהוי זה לא הוכח, ורצוי היה לשייך את הכתובות למקום על-פי שמו הערבי. הכתובת המעניינת מכולן היא זו המזכירה את האשרה (וראה עוד על אלה זו להלן בדיון על כתובות מכונתילת עג'רוד). השם 'אניהו' הנזכר באותה כתובת אינו אלא דניהו, הקו המעצב כביכול את ה'א' הוא חריטת סיתות של קיר הקבר.

קבוצת חותמות וטביעות חותם מסיימת את

הפרק על יהודה. מן הראוי להעיר שחלק גדול מהחותמות מוצאן לא מחפירות אלא משוק העתיקות, וכך הובלעו גם זיופים במכלול זה. הכתובת הקדומה ביותר מממלכת ישראל שמביא אחיטוב היא לוח גזר. מן הראוי היה להדפיס כאן תצלום חדש ולא תצלום ישן שעל גביו נעשו תיקונים והדגשות גרפיות. את כתובות כונתילת עג'רוד, מסוף המאה התשיעית, אחיטוב מייחס לישראל. אמת, שמו של האל ניתן כאן פעם אחת בצורתו הישראלית 'יהו' ולא 'יהוה' כמקובל ביהודה. אך נזכרים כאן לצד 'יהוה שומרון' גם 'יהוה תימן' בצורתם היהודית. אין ספק שבמקום שהו אנשים מקבוצות לאומיות שונות כולל פניקים, אך האם יש בכך להצדיק הכרזה על האתר כישראלי? הקשר לאליהו ולמסעו להר חורב (האמנם התרחש?) כלל אינו ברור. זהו שריד מאובן של סברה מראשית מחקר התעודות האלה כאשר כתובת האגן נקראה 'ברכה אליהו' (=ברכו אליהו); והרי גם קריאת אחיטוב כיום היא 'ברוך האליהו'. אזכורה של האשרה עדיין כבת זוגו של יהוה מקומי זה שבשומרון ושל יהוה מתימן יש לו חשיבות עצומה להבנת מצב הדת הישראלית והיהודית בשלב הקדם-מונותראיסטי. על כן אין זה כלל מפתיע שבעל ואל מופיעים על גבי כתובת טיח שיש לה גוון אפי.

לקראת סופה של המאה התשיעית מצוי עדיין המונותראיזם היהודאי בראשית תהליך התגבשותו. דבריו האפולוגטיים של אחיטוב על הבעל שאינו אלא כינוי אחר לאלוהי ישראל ועל כך שהנביאים 'ביקשו לטהר את דת ישראל מקשריה האליליים' (במאה התשיעית?) (עמ' 161) סובלים עדיין מגישתו של בית-הספר הישראלי של שנות החמישים, שבהשפעת יחזקאל קויפמן ניסה לכפות מונותראיזם קדום על הדת הישראלית והיהודאית, וכל זה כפרשנות לכתובות החשובות ביותר שנמצאו עד כה ומוכיחות בדיוק את ההיפך!

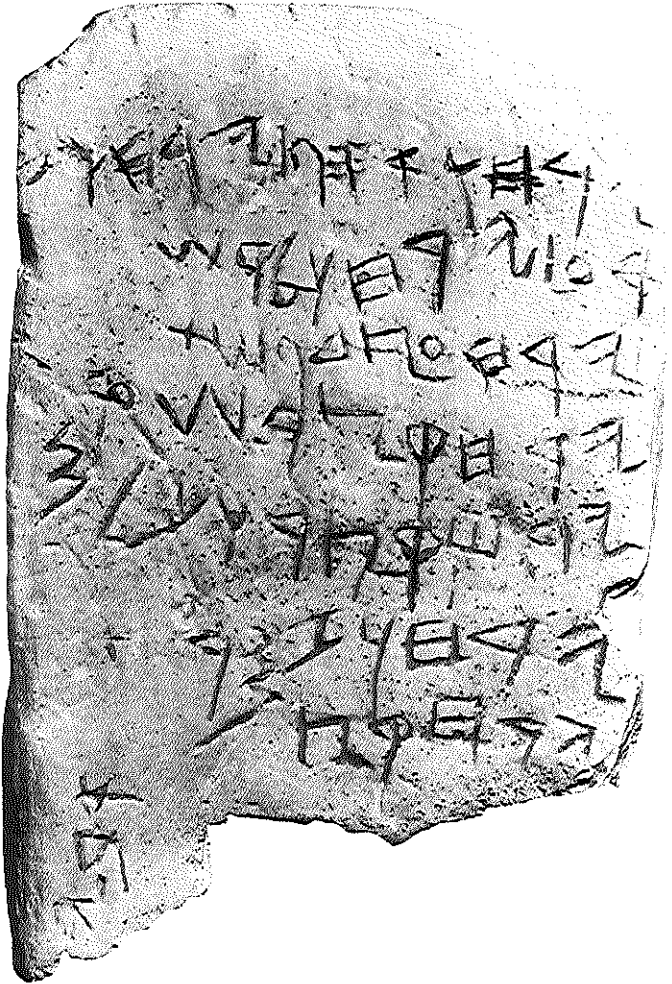

חותמו של שמע עבד ירבעם השני
מלך ישראל, (מאה שמינית
לפנה"ס)

לממלכות השכנות: פלשת, אדום, עמון ומואב. הכתובות כולן שמיות-מערביות, ובחלק מהן הגדרת השפה עדיין שנויה במחלוקת. מהכתובות העמוניות מן הראוי להזכיר כתובת שכתב עמינדב מלך בני עמון על גבי בקבוקון ברונזה: הממצא נתגלה לא מכבר בחפירות בתל סיראן שבירדן. זוהי כתובת הקדשה (וויטיב) שהועתקה מכתובת בנייה, אשר היתה בוודאי מפורטת יותר. נוהג מעין זה ידוע לנו מרחבי המזרח הקדמון, אך לפנינו עדות ראשונה מהאזור השמית-מערבי.²

הכתובת הגדולה של מישע מלך מואב עדיין משמשת לנו מקור עיקרי להבחנה בין המואבית לעברית. כאן נזכר גם 'אראל דודה', שהוא ככל הנראה אראל שהציב דוד. הצבת כינוי הקניין החבור (יו, ובכתיב הקדום יח) בסמוך לשם עצם פרטי מפתיעה אותנו אך מאששת את התופעה הזו גם בעברית, בשם 'אשרתה' כ'אשרת יהוה'. אחיטוב בחר לסיים את ספרו בכתובת שיש לה השלכות חשובות על חקר המקרא: 'ספר בלעם בר פעור', הוא בלעם בן פעור המקראי. שאלת השפה או הניב לא נפתרה עדיין, האם הכתובת נכתבה בארמית או בניב המיוחד לעבר הירדן והקרוב לארמית?

² וראה בעניין זה גם: ש' אחיטוב, שתי כתובות עמוניות, קתדרה, 4 (תמוז השל"ד), עמ' 178-189.

לוח גזר

חרסי שומרון הם 'פתקים' שהונחו לצד קנקני השמן או היין וצוינו בהם מקורם ואי-כותם. הפתקים ניתנים כאן יחד עם צילומים בהירים, ומשום כך ניתן מיד להבחין שמשוהו השתבש בקריאת אוסטרקון מס' 17א. השנה היא 'העשרת' ולא 'התשעת', בגלל המשמעות הגאוגרפית של רוב הפתקים, רצוי היה לצרף מפה של הנחלות שמהן נשלחו השמנים והיין. מפה מעין זו תשכנע את הקורא כי מדובר בסוף ימיה של ממלכת שומרון, כאשר שטחה הצטמצם ביותר.

פרקיו האחרונים של הספר מוקדשים לכתובות שאינן קשורות לישראל ויהודה אלא

מפתחות מפורטים של המלים והשמות הנזכרים בכתובות ושל מראי מקומות מקראיים המצוטטים בפירושי הכתובות חותמים את ספרו של אחיטוב. התצלומים הרבים, בחלקם בעלי איכות גבוהה, מוסיפים לאיכותו המרשימה של הספר. זו אסופת הכתובות המרשימה ביותר שיצאה עד כה בעברית וערכה התרבותי, החינוכי והלימודי גדול לאין שיעור. היא יצאה בזמן מתאים, כאשר המדע המקראי בישראל נחלק ממסגרות שמרניות, ואין כמו הכתובות הללו כדי לסייע בכך.

חסרונו של לוח פלאוגרפי משווה של הכתובות העיקריות מורגש ביותר. לא כל אחד מהקוראים למד את צורותיו של הכתב העברי העתיק. דף מקופל הניתן לשליפה, בסוף הספר, עשוי היה לתת לקורא המתעניין או לתלמיד אפשרות לפענח מספר כתובות בעצמו, ולהעשיר את חוויית הקריאה בספר. גם מפות מיקום של עיקרי הממצאים על-פי אזוריהם עשויות היו לתרום לספר חשוב זה.